

СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД ТА ЧИСЕЛЬНІСТЬ СТУДЕНТІВ- ГУМАНІТАРІЇВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛ. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.)

Політика царату в галузі освіти, вищої зокрема, відбивалася насамперед на соціальному складі студентів-гуманітаріїв, визначала їх матеріальний та соціально-правовий статус. Правовий статус студентів Наддніпрянської України другої половини ХІХ початку ХХ століття був регламентований університетськими статутами.

Студентським питанням займаються багато дослідників. Найповнішими і найсуттєвішими працями, які в тій чи іншій мірі висвітлюють дану тему є: Іванов А. Е. “Еврейское студенчество в Российской империи начала ХХ века. Каким оно было?”, “ Студенчество России конца ХІХ – начала ХХ в.: социально-историческая судьба”, Кобченко К. “Вища жіноча освіта в Україні в другій половині ХІХ століття”, Левицька Н.М. “Студенство України в кінці ХІХ на початку ХХ ст.”, Самойленко Г.В. “Ніжинська вища школа”, Чеважевский В. С. “Из прошлого Киевского университета и студенческой жизни (1870–1875)”, Шип Н.А. “Київська духовна академія в культурно-освітянському просторі України (1818–1919)”, Щетинина Г.И. “Студенчество и революционное движение в России. Последняя четверть ХІХ в.” та інші.

Метою даної статті є дослідження соціального складу та чисельності студентів-гуманітаріїв.

Серед університетських студентів найменше було селянських дітей (1,2% - у Харківському університеті, 1,9 % - у Київському, 2,0% - у Новоросійському). Вихідці із дворян представлені значно більше – 39,4% - у Харківському університеті, 48,9% - у Київському, 22,5% - у Новоросійському. Тож зрозуміло, що Київський університет зосередив найбільшу кількість дворян. Демократичнішим вважався Новоросійський університет. Дані, які відбивають питому вагу дітей священнослужителів серед університетської молоді, найбільш різняться. Так, у Харківському університеті представники цього стану склали 38,4%, від загальної кількості студентів, у Київському – 18,6%, а в Новоросійському – майже половину, 51,7% [18, с.196, 198].

Детальна картина станового походження студентів подана у таблицях 1.

Таблиця 1.

**Соціальний склад студентів університетів Наддніпрянської України
(1888 р.) у %**

Соціальні прошарки	СТУДЕНТИ		
	Університети		
	Харків	Київ	Новоросійськ
Спадкові дворяни	21,3	22,4	12,1
Особистісні дворяни	18,1	26,5	10,4
Священнослужителі	38,4	18,6	51,7
Почесні громадяни і купці	8,5	10,3	5,5
Міщани	7,5	17,5	12,2
Селяни	1,2	1,9	2,0
Іноземці	4,8	3,0	6,4

Таблиця складена за підрахунками автора на основі даних: Левицька Н.М. *Студентство України в кінці XIX – на початку XX ст. : Дис... канд. іст. наук. – К., 1998. – С.42-43; Щетинина Г.И. Университеты в России и Устав 1884 года. – С.196, 198.*

Аналіз станового походження студентів доводить, що принцип все-становості, який проголошувався в університетських статутах, дотримувався далеко не завжди. Це обумовлювалося тим, що вища освіта, особливо університетська, не була загальнодоступною. Плата за навчання була посиленою лише для дітей із забезпечених родин, тому переважною більшістю студентів були діти дворян та чиновників. Винятком був Новоросійський університет, в якому найбільше навчалося дітей священнослужителів. Істотною причиною подібного становища було й те, що для вступу до вищого навчального закладу необхідно було мати певний освітній ценз, а його мали, передовсім вихідці з дворян та духовенства.

Київська Духовна Академія, на відміну від університетів, характеризувалася тим, що її контингент складала, переважно, вихідці з духовенства (91,1%), що яскраво демонструє таблиця 2.

Таблиця 2

Соціальний склад вихованців КДА у %

№ п/п	Соціальні прошарки	1-й курс		1-4 курс	
		загальна кількість	1883-84 н. р. %	загальна кількість	1895-96 н. р. %
1.	Дворяни			11	5,4
2.	Священнослужителі	92	91,1	126	62,1
3.	Чиновники	5	5,0	11	5,4
4.	Нижчі військові чини			4	2,0
5.	Міщани	1	1,0	22	10,8
6.	Селяни	1	1,0		
7.	Іноземці	2	2,0	29	14,3
8.	Всього	101	100	203	100

Таблиця складена за підрахунками автора на основі даних, опублікованих у щорічних звітах Київської Духовної Академії.

Для вступу до університету вимагався диплом гімназії, до духовних академій приймали після закінчення середніх духовних навчальних закладів-семінарій. Так, у 1895-1896 навчальному році на перший курс КДА було прийнято 89 слухачів, з яких 82 – вихованці російських духовних семінарій, один студент університету, один – гімназії, п'ять – іноземців [11, с.91].

Такий порядок - свідчення усталеної системи введення молоді в духовний сан, оскільки з юнацтва, цілеспрямовано формувався певний світогляд, ставлення до майбутньої діяльності, відповідні переконання. Духовенство акцентувало увагу на істотну відмінність духовної кар'єри від світської, прагнуло задовольнити потреби монархічної держави, щодо формування відповідного світогляду у широких верств населення, а також духовні потреби самих людей, які генетично були закладені в релігійній культурі населення.

Відомий український письменник, вихованець КДА І. Нечуй-Левицький у художній формі описав абітурієнтів, які вступали до Академії, зауваживши, що тут були юнаки з Волги, із Сибіру тощо, підкреслюючи цим широкий простір Російської імперії, з гумором змалював процедуру складання іспитів [7, с. 47-49].

У списках студентів I курсу (1885) значився В. Липківський – майбутній фундатор і перший ієрарх Української Автокефальної православної церкви [2, с. 108-109].

У 1891 р. із 62 вступників 53 – вихованці російських духовних семінарій, у т.ч. 25 приїхали за призначенням керівництва, а 28 – за власним бажанням (волонтерами). За результатами іспитів прийнято 39 вихованців російських семінарій і 10 іноземців. Збільшення числа абітурієнтів із російських губерній було викликане прийняттям статуту академій 1884 р. та посиленням реакції в державному управлінні після вбивства імператора *Олександра II* (1881). За цим статутом у КДА навчалось 120 казеннокоштных вихованців; вона мала також близько 40 постійних студентських стипендій. Крім того, в ній навчались вихідці з православних країн: південні слов'яни, греки, сирійці та інші, яким тимчасово призначались стипендії Св. Синоду та уряду. Разом із власнокоштними загальне число студентів сягало 200 осіб. Зокрема на початку 1891/92 навчального року у КДА на 4-х курсах перебувало 196 студентів і 1 вільнослухач, наприкінці року студентів поменшало на сім [16, арк. 5-6].

Із 45 осіб набору 1894 р. на казенний кошт зараховано 30, на стипендії (із десяти тих, що даровані Академії в 1869 р. з нагоди її піввікового ювілею) – 3 особи, на приватні стипендії – 4, 1 грек – на синодальному; пізніше склад студентів поповнився 4 болгаринами, 3 греками і 1 сербом [10, с. 340-342].

У 1900 р. тут навчалось 188 студентів, що складало 20,9% від загальної кількості студентів чотирьох академій Російської імперії [6, с. 240].

У списках студентів за 1906 р. значаться М. Алферов, П. Карачевський, П. Ковернинський – із Київської семінарії; Є. Вікторовський, В. Захар'євич – із Волинської; П. Вільчинський – із Подільської; Ф. Гавриш – із Полтавської; С. Іванов, О. Вишневський – із Чернігівської тощо [6, с. 241-242].

Наприкінці 1907 р. в Академії навчалось на I курсі 66 студентів, на II – 47, на III – 28, у 1910 р. – загалом 197 студентів, у 1914 р. – 204, що складало 20,5% від загальноросійської кількості студентів академій. Того ж року КДА закінчили 53 особи і вступили 49 осіб [6, с. 243].

Слушною є думка І. Власовського, що КДА в XIX–XX ст. за національним складом студентів не відрізнялась від Петербурзької, Московської і Казанської, тобто в усіх них був мішаний контингент слухачів. Загалом у 1894/95 навчальному році в Академії навчалося 25 іноземців, 17 із них одержували стипендію Св. Синоду. Того ж року Академію закінчили 2 греки, 2 японці, 1 серб, 1 болгарин, 1 румун [17, арк. 2; 15, с. 342, 345].

Всього на чотирьох курсах на кінець 1895/96 навчального року налічувалося 192 студенти і 3 вільнослухачі: з них 1 сирієць, 8 греків, 2 румуни, 5 болгар, 10 сербів і 3 чорногорці – всього 29 осіб, решта 163 – російські піддані. На грудень 1896 р. в Академії налічувалось уже 211 слухачів – 167 російських підданих і 44 іноземці [12, с. 396-397].

Отже, на відміну від світських вищих навчальних закладів, переважна більшість студентів КДА була вихідцями з родин церковнослужителів. Аналіз, соціального походження студентів свідчить, що в їх складі найповніше були представлені діти дворян, чиновників, священнослужителів. Це пояснюється тим, що в Російській імперії на межі XIX–XX ст. освіта, в переважній більшості, була доступною лише для забезпечених категорій громадян.

Щодо соціального статусу курсисток Вищих жіночих курсів, то першою характеристикою, яку фіксували дівчата у заявах про вступ на курси, було власне соціальне походження, тобто становище батька в суспільстві.

Детально репрезентує соціально-професійний поділ родин курсисток анкетування 1909 р., за даними якого доньки представників вільних професій становили 24,4%, чиновників діючих чи у відставці – 23,4%, власників різних форм власності – 29,7%, духовенства – 5,6%, найманих службовців – 7%, народних мас не досягали й 5% [3, с.66].

Детальну картину соціального складу слухачок Київських вищих жіночих курсів наприкінці XIX – на поч. XX ст. представлено в таблиці 3.

Соціальний склад слухачок Київських вищих жіночих курсів наприкінці XIX – на поч. XX ст. (1885,1909), у %

Соціальні прошарки	Роки	
	1885 р.	1909 р.
Дочок чиновників, військових	38,8	23,4
Дворян	14,1	12,7
Духовенства	25,9	5,6
Купців	3,5	17,7
Міщан	11,8	25,6
Селян	2,4	4,8
Інші	3,5	9,7

Таблиця складена за підрахунками автора на основі джерел: ЦДІАК України, ф. 707, оп. 225 (1882 р.), спр. 191, арк. 14.; Держархів м. Києва, ф. 244, оп. 17, спр. 42, арк. 6 зв.–7.; арк. 8, 22.

Можна побачити, що дівчатам на початку XX ст. давати вищу освіту вважали за потрібне родини, добробут яких безпосередньо ґрунтувався на ступені освіченості глави сім'ї, найперше посадовців, інтелігенції, доньки котрих формували склад більш як половини столичних курсисток. Не залишалися осторонь і заповзятливі власники капіталів: дівоча юнь з цих родин становила майже третину петербурзьких курсисток. Столичні курси як єдині, що не призупинили діяльності з 1889 р., традиційно приваблювали найенергійніших дівчат з усієї імперії – провінціалки тут завжди становили домінуючий елемент – до 70%.

Більшість курсисток (близько 96%) – це дівчата православного сповідання, чого влада досягла запровадивши обмежувальні санкції в столицях щодо єврейок – до 3% контингенту останніх [5, с.131].

Уже перші роки роботи новостворених ВЖК (1876–1878 рр.) продемонстрували, що саме випускниці жіночих гімназій формували основний контингент курсисток: 63,8% – серед студенток Казанських курсів, 75% – Санкт-Петербурзьких та 77,5% – Київських [8, с. 252–253].

Введення статуту 1884 р., підвищення плати за навчання, обмеження вступу до університетів осіб єврейської національності й відкриття нових ВНЗ та ряд інших причин зумовили різке падіння кількості студентів, особливо на

історико-філологічних факультетах через висунення на перший план вивчення окремих дисциплін (класичної філології, римського права та ін.). Усі ці причини вказували на негативну політику уряду щодо гуманітарних факультетів університетів і особливо вузів гуманітарного профілю. І хоч загальна кількість студентів щорічно зростала, на гуманітарних факультетах вона знижувалася.

Історико-філологічний факультет у 1863 році нараховував 31 студента, найменше серед усіх факультетів Харківського університету. На 1886 рік кількість студентів зросла до 95 осіб. Та не дивлячись на це, до кінця століття кількість вступників на факультет рідко перевищувала 10 осіб. У середньому, з 1894 року по 1904 рік на факультеті навчалось щорічно 42 студенти.

Таким чином, історико-філологічний факультет в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. не був багатолюдним. Але з 1906 р. по 1909 р. на історико-філологічному факультеті значно зростає кількість студентів і пік припадає на 1907 р. (1906 р. – 306, 1907 р. – 557, 1908 р. – 518, 1909 р. – 481) [14, с. 87].

Такий наплив студентів пояснюється різними причинами. У першу чергу, дозволом керівництва, факультету і університету на умовний прийом студентів на факультет. Так, у 1906 р. історико-філологічний факультет поставив питання про дозвіл вступати до університету особам, що закінчили середні навчальні заклади, незважаючи на те, що у них не викладалася грецька мова. Ці студенти повинні були пройти програму гімназії з курсу грецької мови в університеті.

У вересні 1908 р. міністерство схвалило пропозицію факультету, мотивуючи це незначною кількістю гімназій, де вивчалися дві стародавні мови. Хоча на засіданні ради Харківського університету зазначили, що цей циркуляр суперечить всім наступним циркулярам міністерства, які вимагали відмови від умовного прийому всіх осіб, тільки в Правилах прийому до Харківського університету на 1910–1911 рр., питання про умовний прийом на факультет без оцінки з грецької мови уже не піднімалося [14, с.87-88].

У той же час на юридичному та фізико-математичному факультеті з відділеннями математичних та природничих наук, що мали рекомендований міністерством 1901 р. склад курсів у 200, 100, 75 студентів відповідно, відбувався процес збільшення кількості студентів. Так, з 1894 по 1904 р. кількість студентів зросла вдвічі, а на природничому відділенні - втричі. Як і на історико-філологічному факультеті, в період з 1906 по 1909 рр. значно зросла кількість студентів на юридичному: з 312 в 1906 р. до 1532 в 1909 р., а на фізико-математичному факультеті знизилась: його математичне відділення зменшилось з 429 студентів в 1906 р. до 250 в 1909 р., а природниче - з 1131 в 1906 р. до 523 в 1909 р. [14, с. 88]. На цей період припадає низка циркулярів, що певною мірою пояснює вказані явища. Так, міністерство надало право кожному факультету встановлювати самостійно, але з ухвалення ради, умови, за якими семінаристи мали право поступати до університету. Юридичний факультет Харківського університету скористався цим і постановив приймати семінаристів без будь-яких іспитів як після 4, так після 6 класів. Зі свого боку Синод не дозволив семінаристам поступати тільки на медичний факультет та природниче відділення фізико-математичного факультету. Однак вже з 1910 р. згідно з новими правилами вступу до Харківського університету, вихованці православних семінарій повинні були складати додаткові іспити з математики, фізики та двох нових мов в обсязі курсу гімназії. І це відразу відбилося на кількості студентів. Так, на історико-філологічному факультеті в 1910 р. було 399 студентів, а в 1913 р. уже 223; на юридичному – в 1910.р – 1350, а в 1913 р. – 1102. Безумовно, не можна абсолютизувати вплив вихованців семінарій на кількісний склад студентства Харківського університету, але їх частка серед студентів історико-філологічного та юридичного факультетів була значною і залежала від рішення факультетів про прийняття семінаристів без іспитів [14, с.89].

Динаміку зміни чисельності студентів-гуманітаріїв у ВНЗ демонструє таблиця 4.

Таблиця 4.

**Динаміка зміни чисельності студентів-гуманітаріїв
Надніпрянської України на початку ХХ ст.**

Вищі навчальні заклади	Кількість студентів станом на:			
	1908 рік		1913 рік	
	Абс.	%	Абс.	%
Харківський університет	4295	30,6	3216	20
Київський університет	3895	27,7	4919	30,5
Новоросійський університет	2882	20,5	2058	12,8
Київська духовна академія	205	1,5	204	1,3
Ніжинський історико-філологічний інститут	93	0,7	134	0,8
Київські вищі жіночі курси	1315	9,4	3811	23,7
Харківські вищі жіночі курси	159	1,1	1143	7,1
Одеські вищі жіночі курси	1209	8,6	621	3,8
Всього	14053	100	16106	100

Таблиця складена за підрахунками автора на основі даних: Левицька Н.М. Студентство України в кінці XIX – на початку XX ст. : Дис... канд. іст. наук. – К., 1998.

На кількісний склад студентства факультетів впливали також вихованці комерційних училищ (в Харкові існувало комерційне училище імені Олександра III), які отримували право вступу до університету після складання додаткового іспиту з латинської мови. До університету допускались особи, що закінчили 7 класів реального училища. Їх звільняли від додаткового іспиту з грецької мови, але обов'язковим залишався іспит з латинської. Таким чином, знання стародавніх мов було необхідно не тільки для вступу на історико-філологічний факультет, а й на інші факультети, що не заважало майбутнім студентам, які хотіли вступити саме в університети та інші гуманітарні, а не технічні вищі навчальні заклади [4, с.62].

На зниження кількості студентів Харківського університету на всіх факультетах з 1911 р. вплинули також циркуляри міністерства освіти 1906, 1911 рр., якими встановлювався максимальний термін перебування в університеті при 5 та 4 роках навчання: для медичного факультету – 7,5 р., для інших – 6,5. Таких осіб, що знаходились в Харківському університеті більше

вказаного терміну, і яких потрібно було звільнити, найменше було на медичному факультеті – 2 студенти, а на інших – 200. Зазначимо, що міністерство освіти нагадувало про необхідність звільнення, але університетське керівництво не виконало поставленої вимоги.

На зменшення кількості студентів Харківського університету вплинуло також те, що багато з них, чекаючи в 1912 р. збільшення терміну військової служби від одного до двох років, залишали вуз у 1911 р. для дострокового проходження служби [4, с.64].

Загалом кількість студентів історико-філологічних факультетів протягом 80-90 рр. ХІХ ст. зменшувалась. Так, 1887-1891 рр. у Київському університеті, в середньому, на історико-філологічному факультеті навчався 121 студент, у Харківському – 47, а в наступні 5 років, відповідно, 58 і 40. Тоді, як на юридичному факультеті в 1887-1891 рр. у Києві навчалось 640 студентів, у Харкові – 290, у 1892-1897 рр. – відповідно 916 і 338. Кількість студентів юридичного факультету університету Св. Володимира збільшилась на 43%, історико-філологічного – зменшилась на половину [1, с.5].

У Ніжинському історико-філологічному інституті кн. Безбородька зростання студентського контингенту відбулося після дозволу приймати до інституту своєкоштных студентів (1911 р.; за статутом інституту 1877 р. чисельність вихованців інституту не мала перевищувати 100 осіб) [9, с.6].

Таким чином, кількість студентів історико-філологічного факультету у порівнянні з іншими була меншою, і протягом останніх десятиліть ХІХ ст. продовжувала зменшуватись. Це було пов'язано з низькою престижністю вчительської праці, яка вимагала великих зусиль, але не оцінювалась адекватно. Юридична практика приносила набагато більші прибутки, тому була престижнішою.

Статус студентів визначався статутами тих навчальних закладів, де вони навчалися. Детальніше він був регламентований Правилами для студентів і сторонніх слухачів імператорських університетів, затверджених міністром просвіти 16 травня 1885 р. За цими Правилами студенти підпадали під суворий нагляд університетського керівництва, прискіпливо регламентувалась їх

поведінка. Поза університетом студенти підлягали нагляду поліції. Заборонялись будь-які дії, які носили б характер корпоративності. Не допускалося подання адрес і прохань за підписом кількох осіб, надсилання депутацій, обнародування будь-яких оголошень від імені студентів тощо [13, с.13].

Отже, погіршення соціального та матеріально-правового становища студентів-гуманітаріїв у досліджуваний період було однією з причин активізації студентських рухів, еволюції їх настроїв від суто академічного характеру до політичного. Поряд з цим були й інші, більш глобальні причини, що обумовлювали соціально-політичну палітру студентського життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Записки Императорского Харьковского университета. – 1898. – Кн.І. – С.5, 10-12.
2. Зінченко А. Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського. / А. Зінченко. – К.: Вид-во. “Дніпро”, 1997. – 423 с.
3. Кауфман А.А. Русская курсистка в цифрах // Русская мысль. – 1912. – № 6. – С.66.
4. Левицька Н.М. Студенство України в кінці XIX на початку XX ст.: Дис. на здоб. наук. ст. канд. іст. наук. 07.00.01./ Н.М.Левицька. – К.,1998. – 211с. 619. с.64.
5. Мижуев П. Праздник русских женщин // Русская школа. – 1904. – № 5.
6. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект / Геннадій Михайлович Надтока. – К.: Знання, 1998. – 271 с.
7. Нечуй-Левицький І. Хмари. – К.: Веселка,1993.
8. Осокин Н. Высшие женские курсы в Казани // Женское образование (далі ЖО). – 1878. – № 6–7. – С. 437; Высшие женские курсы в Киеве // ЖО. – 1878. – № 9. – С.598.
9. Отчет о состоянии Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине за 1913–1914 академический год // Известия Ист.-филол. ин-та князя Безбородко в Нежине. – 1915. – Т. XXX. – С. 6.

10. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1894/95 учебный год // Труды КДА. – 1895. – № 11. – С. 332-333.
11. Отчет о состоянии Киевской Духовной Академии за 1895-1896 уч. гг. - К.,1896. - С.10, 96.
12. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1895/96 учебный год // Труды КДА. – 1896. – № 12. – С. 396-397.
13. Правила для студентов и сторонних слушателей Императорских Российских университетов. – СПб: Тип Ф. Елеонского,1885. – 30 с.
14. Струкова Г.О. Склад студентства Харківського університету напр. XIX – на поч. XX ст. // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – №556., 2002.
15. Труды Киевской духовной академии. – 1895. – № 11. – С. 340-342.
16. ЦДАК. - Ф. 711. - Оп. 3. - Спр. 2066. Про збільшення числа абітурієнтів із російських губерній за статутом академій 1884 р. – Арк. 5-6.
17. ЦДАК. - Ф. 711. - Оп.1. - Спр. 6897. Про національний склад студентів Академії у 1894/95 навчальному році. – Арк. 2.
18. Щетинина Г.И. Университеты в России и Устав 1884 года. – М.: Наука, 1976. – 231 с.